

DE ROMAANSE KERK VAN WESTERGEEST (door Oebele Vries)

Ligging

De hervormde kerk van het dorp Westergeest is een bouwwerk dat om meer dan één reden opvalt: door zijn betrekkelijke grootte, door zijn hoge ligging, door zijn enigszins gedrongen toren met ingesnoerde spits, door zijn fraaie omlijsting met een mantel van beuken en andere bomen. Het is ook een oude kerk, hoewel hij niet is gebouwd in tufsteen, maar in baksteen, die in deze streken rond 1150 in gebruik is gekomen. De bouwstijl is duidelijk romaans. De kerk is gebouwd op het hoogste punt van de kleine pleistocene opduiking waarop de dorpskern van Westergeest ligt. Het kerkterrein is ingeklemd tussen de voorweg (Eelke Meinertswei) aan de oost- en de smallere achterweg (Kalkhúswai) aan de westkant, terwijl het aan de noordkant wordt begrensd door het kerkepad (Tsjerkepaed). Vanaf elk van deze drie kanten bestaan er toegangen tot het kerkterrein.

Aan de noordkant van het pad dat naar het toegangshek aan de Eelke Meinertswei loopt, stond tot 1931 het kostershuisje. Dit woninkje komt al voor op een tekening van de kerk uit 1790.

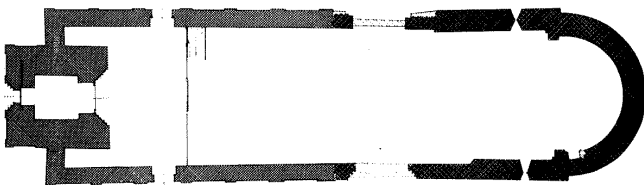
Hierop zien we verder nog een tweede huisje, dat vlak achter het kosterswoninkje stond, alsmede een boerderijtje, dat aan de zuidkant van het pad zal hebben gestaan. Niet zo ver daarvandaan staat nu het "baarhuisje", dat uit 1931 dateert. Ergens ten zuiden van de kerk moet de standplaats worden gezocht van de pastorie, die al verscheidene eeuwen geleden is afgebroken. Ten zuidwesten van het kerkterrein vinden we een soort vijvertje. Dit is de "tsjerkedobbe", waarin vroeger een wel (zoetwaterbron) werd gevonden.

Bouwgeschiedenis van de kerk

In 1957 is een summier onderzoek ingesteld naar de ouderdom en bouwgeschiedenis van de kerk.

Er kon toen niet meer worden vastgesteld of er op de plaats van de baksteenkerk eerder een houten of tufstenen kerkje heeft gestaan. Wel werd toen de conclusie getrokken dat het westelijke deel van de kerk het oudste gedeelte van het tegenwoordige bouwwerk vormt, terwijl de koorpartij van iets jonger datum zou zijn. Mevrouw Herma van den Berg, die in haar boek over de monumenten van geschiedenis en kunst in Kollumerland uit 1989 uitgebreid ingaat op de bouwgeschiedenis van de kerk, neemt daarentegen aan dat de koorpartij het oudste onderdeel van het bestaande kerkgebouw is. Zij dateert de bouw hiervan op omstreeks 1150, dus in de allereerste tijd van de baksteenbouw. Het schip (met de toren) is volgens haar iets later gebouwd (op zijn laatst omstreeks 1200) en wel ter vervanging van een ouder tufstenen schip. Wanneer dit tufstenen schip dan zou zijn gebouwd, is niet te zeggen, maar dit moet uiteraard ruim voor 1150 zijn gebeurd. Mevrouw Van den Berg ziet in de koorpartij, die aanvankelijk zowel aan de noord- als aan de zuidkant een lage aanbouw of annex heeft gehad, een directe navolging van die van de (niet meer bestaande) abdijkerk van Dokkum.

De **toren** werd aanvankelijk bekroond met een zadeldak.

Naar werd gezegd, was dit de hoogste zadeldaktoeren van het Friese platteland. In 1808 is het bovendeele van de toren, dat bouwvallig was geworden, evenwel afgebroken, waarna de nu nog bestaande ingesnoerde spits werd aangebracht. Volgens de overlevering is het schuin tegenover de toren aan de Kalkhúswei staande "wâldhúske" gedeeltelijk opgebouwd uit steen die van de toren afkomstig is.

Uit de geschiedenis van de kerk

De kerk was oorspronkelijk gewijd aan Sint Martinus. Dat wijst op een vroeg stichtingsjaar, aangezien er in deze streken in de eerste eeuwen na de komst van het Christendom veel kerken juist aan deze Frankische heilige werden gewijd. Op hoge ouderdom wijst echter vooral het feit dat in de kerk van Westergeest de "seend" – dat is de zitting van de kerkelijke rechtbank – werd gehouden. De "seend" was namelijk in de regel verbonden aan de oudste kerk in een streek. In het noordoosten van Friesland vond men verder nog "seendkerken" in Dokkum en Holwerd.

Evenals alle andere Rooms-katholieke kerken in Friesland werd de kerk van Westergeest met de bijbehorende bezittingen in 1580 door de overheid aan de protestanten (calvinisten) overgegeven.

Daarmee kwam zowel aan de rooms-katholieke eredienst als aan de kerkelijke rechtspraak in Westergeest een einde. Uiteraard verdween daarmee ook de geestelijkheid uit het dorp (vóór 1580 vond men hier een pastoor, een vicaris en een prebendaris).

Aangezien predikanten aanvankelijk schaars waren, werden de drie kerkdorpen in de westhoek van Kollumerland (Westergeest, Oudwoude en Kollumerzwaag) samengevoegd tot één gemeente. Pas in 1597 horen we van een eigen predikant, die in Oudwoude woonde. Vanaf 1617 bestond de combinatie alleen nog uit Westergeest en Oudwoude en deze situatie is tot vandaag de dag blijven bestaan. De bezittingen van de kerk bleven echter nog eeuwen gescheiden, want pas in 1983 zijn ook de twee kerkvoogdijen gecombineerd. De predikanten zijn tot 1999 in Oudwoude blijven wonen.

In 1895 kwam de kerk van Westergeest landelijk in het nieuws. Dit gebeurde nadat op initiatief van de Kollumer notaris mr. A.J. Andreae een deel van de kalklaag in het koor van de kerk was verwijderd. Er kwamen toen fragmenten van bontgekleurde **wandschilderingen** aan het licht, waarvan werd vastgesteld dat ze de oudste waren die tot dat tijdstip in Nederland waren gevonden. Dit leidde ertoe dat de minister van binnenlandse zaken mr. Samuel van Houten, op advies van jhr. Victor de Stuers, de chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen op zijn ministerie, die door Andreae was gewaarschuwd, aan het college van kerkvoogden schriftelijk verzocht de schilderingen vanwege hun kunsthistorische waarde intact te laten. Dit is echter niet gebeurd: na enkele jaren, waarin zij door een aantal deskundigen zijn bestudeerd, werden zij weer overgewit.

In de jaren 1955-1957 is de kerk onder leiding van ir. J.J.M. Vegter gerestaureerd. Hierbij zijn de oude muurschilderingen zo goed mogelijk weer in zicht gebracht en geconserveerd. Zij zijn echter slechts flauw zichtbaar en verliezen bovendien steeds meer aan scherpte en kleur.

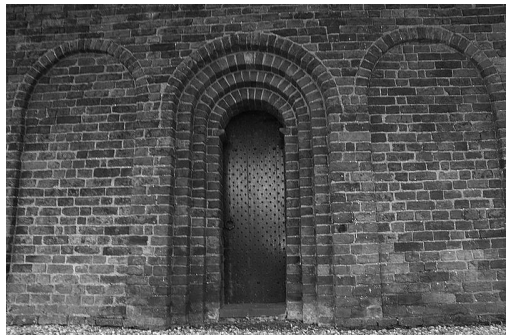
Het exterieur van de kerk

Aan de buitenkant van de kerk vallen verscheidene bijzonderheden op. Opmerkelijk is bijv. het feit dat de toren voor meer dan de helft in het schip van de kerk is ingebouwd. Zowel aan de noord- als aan de zuidkant van de kerk is te zien dat de muur een stukje inspringt bij de overgang van het schip naar het koorgedeelte en opnieuw bij het begin van de koorsluiting (absis).

Wij bekijken nu eerst de **noordmuur** en beginnen met het meest westelijke gedeelte. De muur van het schip is, geheel in romaanse trant, versierd met zes rondbogige gesloten spaarnissen; in één hiervan bevindt zich de noordelijke ingang van de kerk. Boven deze spaarnissen zijn twee grote spaarvelden aangebracht, die aan de bovenkant worden afgesloten door een rondboogfries op kraagsteentjes. In beide spaarvelden is een klein spitsbogig venster geplaatst, dat vermoedelijk aanvankelijk rondbogig is geweest.

Het bovenste gedeelte van de muur van de koorpartij laat een groot spaarveld zien, dat weer wordt afgesloten door een rondboogfries op kraagsteentjes. Het kleine venster hierin is bij de restauratie weer opengemaakt. Opvallend is de grote boog in het benedengedeelte.

Hierdoor werd toegang verkregen tot een lage aanbouw, waarvan in het kerkhof nog overblijfselen te vinden zijn. De boog zal zijn dichtgemetseld, toen de aanbouw werd afgebroken. De kleine opening in de muur iets boven de grond is een hagio-scoop, die bij de restauratie weer is opengemaakt.

De halfronde absis vertoont vijf spaarvelden. Ook hier zien we aan de bovenkant weer een rondboogfries op kraagsteentjes. Er bevinden zich in de absis drie vensters met mooie kraalprofielen. Boven het venster aan de zuidkant zijn sporen van een ouder venster zichtbaar (hierin tufsteenfragmenten).

De **zuidmuur** is minder rijk versierd dan de noordmuur. Zo ontbreekt een rondboogfries. Opvallend zijn de vijf grote spitsbogige vensters, drie in de koorpartij en twee in het schip.

Deze zijn alle in later tijd ingebroken. De bedoeling was uiteraard meer licht in de kerk te krijgen, om welke reden deze vensters aan de zonzijde zijn aangebracht. Boven de twee vensters in het schip zijn sporen van oudere rondbogige vensters te zien. Zowel in het koor als in het schip is verder een wat hoger geplaatst rondbogig venster aanwezig.

Ook aan deze kant van de kerk zien we een doorgang naar een vroegere lage aanbouw, die bij de restauratie is dichtgezet met gele steen. Muurresten van de aanbouw zijn hier eveneens nog in het kerkhof aanwezig. De hagnoscoop, die zich onder het meest oostelijke spitsbogige venster bevindt, is bij de restauratie weer opengemaakt. Het schip is, precies als aan de noordzijde, versierd met zes rondbogig gesloten spaarnissen. Aan deze kant ontbreekt evenwel een spaarveld boven de spaarnissen. Daarentegen is ook hier de derde spaarnis vanaf de toren voorzien van een ingang tot de kerk

Aan de onderkant van de toren zijn eveneens spaarnissen aangebracht: één aan de zuidzijde, drie aan de westzijde (met in de middelste nog een niet-gebruikte ingang) en één aan de noordzijde.

Het interieur van de kerk

Bij binnenkomst staat men in het voorportaal (in het Fries "pij"). Goed te zien is hoe ver de toren naar binnen is gebouwd. Onder in de toren is een ruimte die vóór 1580 als kapel zal zijn gebruikt. De deur in de zuidelijke ingang wordt aan de binnenkant afgesloten met een balk. Door een deur in een houten schot komt men in de eigenlijke kerk. De ruimte wordt afgedekt door een blauwgeschilderd houten plafond. Dat het oostelijke gedeelte van de kerk (de koortravee) oorspronkelijk van een gewelf voorzien is geweest, is op te maken uit de aanzetten daarvan, die nog aanwezig zijn in de beide hoeken van de absisboog.

In de noordmuur is de doorgang naar de vroegere lage aanbouw nog duidelijk herkenbaar. Verdere bijzonderheden: de piscina-nis aan de zuidkant van de absis (hierdoor kon het door de priester bij de eredienst gebruikte water op het kerkhof lopen); een klein nisje aan de noordkant van de absis; hagioscopen in de noord- en zuidmuur van de koortravee; een vierkant kastje in de zuidmuur, dicht bij de preekstoel. De tegen de zuidmuur geplaatste preekstoel met kuip en klankbord is niet oud (19de eeuw). Een koorhek voor de preekstoel ontbreekt. Het orgel is geplaatst in 1891.

De vroeger aanwezige rouwborden en familiebanken zijn verdwenen. Van belang zijn de in de vloer ingemetselde **grafzerken**. Heel bijzonder is de portretzerk in het midden van de absis, waarop een manfiguur is afgebeeld, die de handen als in gebed voor de borst houdt. Boven zijn hoofd zien we drie figuurtjes, waarvan het middelste de ziel van de gestorvene voorstelt en de andere engelen, die de ziel meevoeren. Fraai is de omlijsting met gestileerde wijnranken. De zerk dateert vermoedelijk uit de 12de eeuw. Eromheen liggen enkele zeer oude roodzandstenen zerken, waarvan sommige zijn versierd met geometrische motieven (tweede helft 11de of 12de eeuw). Van jongere datum zijn de grafzerken van Sije van Buma (U 1551) en diens vrouw Anna van Buma (U 1605); die van Hessel Tiepkes (U 1581) en diens vrouw Wycke van Broersma (U 1611) en die van hun zoon Gadie Hessels van Broersma (U 1641). De zerk van Wieger van Buma (U 1651) is bijna geheel onder de kerkbanken verborgen.

Van de **wandschildering** in de koepel van de absis is, vooral op het eerste gezicht, niet veel meer te zien. De schildering bestaat uit vier gedeelten: een cirkelsegment bovenin en daaronder drie stroken, die van elkaar gescheiden zijn door ornamentbanden en opschriften. In het cirkelsegment zal een trogende Christus afgebeeld zijn geweest. De strook daaronder zal gevuld zijn geweest met staande figuren (heiligen), waarvan hier en daar nog iets te onderscheiden is. In de

volgende strook is aan de linkerzijde de uitdrijving uit het paradijs nog vrij goed herkenbaar. De onderste strook is geheel verdwenen. De schildering wordt thans gedateerd op de vroege dertiende eeuw. In de vensternis aan de noordkant van de absis is nog een stukje schildering (ranken) bewaard gebleven, terwijl ook boven aan de noordwand van de koortravee en fragmentje zichtbaar is.

DE GOTISCHE KERK VAN OUDWOUDE (door ds. A.E. Keuning)

Ligging

De kerk van Oudwoude ligt aan de westzijde van het dorp op een kleine hoogte. Kerk, school, schoolhuis en pastorie staan hier bij elkaar, aldus herinnerend aan de nauwe band die er tussen kerk en school geweest is. Het kerkhof is omringd met bomen, en tussen de kerk en het schoolhuis voert een prachtige beukenlaan naar de voormalige pastorie. De kerk is geen groots historisch monument; het gebouw dateert uit de vijftiende eeuw. De bouwstijl is laatgotisch. Van het oosten gezien ziet de kerk er aantrekkelijk uit. Aan de westkant laat de vlakke muur duidelijk zien dat er een toren mist.

De dakruiter op de westgevel moet dat gemis goedmaken.

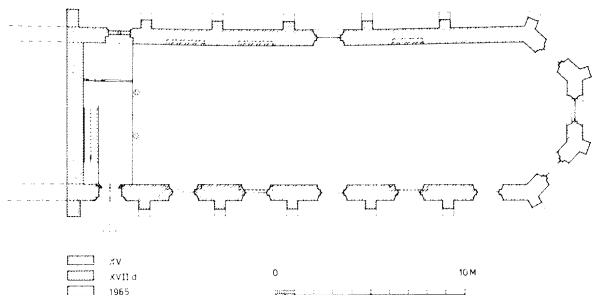
Al eeuwenlang staat de school dicht bij de kerk. De gevelsteen herinnert aan de bouw van een nieuwe school in 1775; het gebouw is vele malen ingrijpend veranderd. Achter de kerk staat het voormalige verenigingsgebouw, dat eind negentiende eeuw gebouwd zal zijn en in 1952 werd verdubbeld. Ten westen van dit gebouw is een laantje met eikenbomen, dat vroeger naar het huisje van de doodgraver liep. De pastorie aan het eind van de beukenlaan is kort na 1800 vernieuwd.

Volgens de stichtingssteen in de achtergevel werd op 6 mei 1806 de eerste steen gelegd voor "dit nieuw gebouw". De ingangspartij aan de voorkant werd in het begin van de twintigste eeuw verfraaid. Tot 1999 werd de pastorie nog door de predikant bewoond. Aan de zuidkant van de weg staat tegenover de kerk een huis dat vroeger ook aan de kerk behoorde. Hier woonde de klokluiders.

Bouwgeschiedenis van de kerk

Oudwoude is een oud dorp. In een oorkonde van 1443 komt het al voor als Oldewolde; in 1902 werd bij Oudwoude een kruikje gevonden met geldstukken uit de Frankische tijd, gemunt te Wijk bij Duurstede, Parijs en Orléans. De huidige kerk is in de vijftiende eeuw herbouwd met materiaal afkomstig van de vorige bakstenen kerk (kloostermoppen). De spitsbogige ramen en de steunberen vertonen duidelijk kenmerken van de gotiek. Er zijn geen oude afbeeldingen van de kerk.

Oorspronkelijk zal de kerk er anders hebben uitgezien: waarschijnlijk was er naar het westen toe een travee meer, en daarachter stond de **toren**.

Die toren moet rond 1690 zijn afgebroken: in het kasboek van de kerkvoogdij vond Oebele Vries daar de volgende aanwijzing voor: "Ontfangen voor steen en vlinten van de oude toorn de somma van 37 gulden en 10 stuivers door kerkvoogd Here Latses vercoft an lijden van de bil" (lieden van Het Bildt). De toren werd door een houten dakruiter vervangen.

In de loop der eeuwen is er blijkens datzelfde kasboek van de kerkvoogdij veel zorg besteed aan het onderhoud van de kerk. Regelmatig moesten landerijen of goederen worden verkocht om aan het benodigde geld daarvoor te komen.

In 1545 werd een stuk land van twee pondematen verkocht om de gescheurde kerkklok te kunnen vervangen en het klokhout te repareren. In 1764 worden alle pastoriegoederen van Oudwoude en Westergeest te koop aangeboden; in 1786 verkoopt men de ringmuur om het kerkhof. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden scheuren en slijtageplekken in de buitenmuren van de kerk bepleisterd met witte kalk. Die pleisterlaag is er bij de restauratie van 1964, onder leiding van arch. A. Baart jr., weer afgehaald. Toen zijn ook de in de loop der tijden verwijderde of afgeschuinde steunberen weer opgemetseld. De (niet-oorspronkelijke) ingang aan de oostzijde werd dichtgemetseld. De ramen kregen weer hun houten roedenverdeling en de klimop, die de westzijde bedekte, werd verwijderd.

Uit de geschiedenis van de kerk

Anders dan in Westergeest is van de kerk in Oudwoude niet bekend wie de patroonheilige was. Oudwoude had voor de reformatie evenals Westergeest een pastoor, een vicaris en een prebendaris. De kerkelijke verbondenheid van Oudwoude en Westergeest dateert wellicht van voor de Reformatie: Toen in 1566 de pastoor van Oudwoude, heer Petrus, die de hervormde leer aanhing, de wijk moest nemen, bediende heer Regnerus Everardi, de vicaris van Westergeest, van 1567-1576 het altaar van Oudwoude. Hij was de zoon van heer Everardus Onrust, die in 1550 pastoor te Oudwoude was.

De laatste pastoor van Oudwoude was heer Johannes Meppel, die evenals zijn collega in Westergeest, heer Bernardus Henrici, de moederkerk trouw bleef en in 1579 de vlucht nam.

Bij de omwenteling in 1580 mocht de hervormd geworden vicaris heer Henrick Henricxz. blijven, om "het pastoorshuis te bewaren en de kinderen te leren totdat er een predikant zou komen". In 1597 was er een predikant: Ernestus Hiddinck, "dienaar van het goddelijke woord te Oudwoude", maar ook te Westergeest en Kollumerzwaag. Immers in 1580 waren Oudwoude, Westergeest en Kollumerzwaag voorlopig gecombineerd. Bij classicaal besluit van 29 september 1617 werd deze voorlopige combinatie opgeheven. Sindsdien vormen Oudwoude en Westergeest, met Veenklooster en Triemen, samen één hervormde gemeente.

De kerk van Oudwoude was de **slotkerk** van de families die het slot Fogelsanghstate in Veenklooster bewoonden. Die families hadden, evenals de rijke boeren, een grote stem in de verkiezing van de predikanten. Zo werd in 1862 tijdens een roerige stemming tegen de zin van het overgrote deel der gemeenteleden de vrijzinnige ds. Huber beroepen. Toen in 1880 het stemrecht van de florenplichtigen overging op de lidmaten der gemeente, werd de rechtzinnige ds. Johannes Douwes Politiek beroepen. Hij diende de gemeente veertig jaar en mede door zijn komst had de Doleantie hier geen kans. Vandaar de – in deze streek – uitzonderlijke situatie dat er noch in Oudwoude, noch in Westergeest een gereformeerde kerk is.

Het exterieur van de kerk

Aan de zuidzijde van de kerk staan in elke travee spitsbogige vensters met houten ramen, ingedeeld in kleine ruiten en vorken in de kop. De ramen zijn geplaatst binnen de dagsteen. In de eerste travee bevindt zich de ingang, gevat in een hoogopgaande nis. De noordkant van de kerk is bijna geheel gesloten. De ingang is onder een lage spitsboog dichtgemetseld; er is een ingekort venster.

Het interieur van de kerk

Omdat de ingang van de kerk zich in de meest westelijke travee van de zuidmuur bevindt, is de toegangsruimte klein. Naast de ingang is een gedenksteen geplaatst voor Jan Binnes, een boer uit Veenklooster, die een van de leiders was van het Kollumer Oproer van 1797. Hij werd in dat jaar in Leeuwarden onthoofd.

Tegenover de ingang is een kleine ruimte afgeschermd, die als consistoriekamer wordt gebruikt. Links van de ingang voert een smalle trap naar de "kraak", een galerij die in 1926 is aangebracht.

De ruimte in de kerk heeft een vlak plafond, dat op trek balken is gelegd. De kansel is tegen de zuidmuur geplaatst. Onder de vensters bevinden zich lage nissen. Aan de noordzijde zijn tegenover de vensters van de zuidzijde eveneens nissen aanwezig. Tegen de oostwand staat een overhuifde, door vier slanke zuiltjes gedragen herenbank: de "slotbank" van de families van het slot te Veenklooster. Ook het personeel van het slot had zijn eigen plaatsen, zij het minder opvallende: de achterste banken, rechts voor de vrouwen, links voor de mannen.

In het koor van de kerk is een aantal oude **grafzerken** bij elkaar gelegd, waaronder een tweetal trapeziumvormige uit de zestiende eeuw. Op een daarvan is de naam te lezen van Sybet Sappema, overleden in 1573. Van enige zeventiende-eeuwse zerken zijn de wapens afgehakt.

Het interieur van de kerk wordt gedomineerd door de zes gebeeldhouwde **rouw borden** aan de noordmuur. De namen op deze borden zijn:

1. Gajus van Broersma, in 1694 overleden op 39-jarige leeftijd;
2. Vincent van Heemstra, overleden in 1755, oud 18 jaar en 7 maanden;
3. Wija Catherina van Glinstra, weduwe van W.H. van Heemstra, overleden in 1762;
4. Cornelis van Scheltinga, overleden in 1778;
5. Willem Livius van Bouricius, in 1793 omgekomen bij het verbranden van een oorlogsschip; het rouwbord is versierd met vlaggen, wimpels en kanonlopen.
6. Hector Livius van Hiemstra, overleden in 1783.

LITERATUUR

A. Algra, De historie gaat door het eigen dorp, deel V, blz. 273-307.

A.J. Andraae, Kollumerland en Nieuw Kruisland, geschiedkundig beschreven met oudheidkundige plaatsbeschrijving. Leeuwarden, 1975 (1e druk: Kollum, 1883-1885).

H.M. van den Berg, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Noordelijk Oostergo, deel IV: Kollumerland. 's-Gravenhage, 1989.

H. Halbertsma, "Het kerkje van Westergeest is oudheidkundig onderzocht", Leeuwarder Courant, 6-7-1957.

A. Jolles en J. Kalff, "De muurschildering te Westergeest", De Kroniek, 1 (1895) 315-317.

R. Steensma, "Lage aanbouwen voor zijaltaren", Alde Fryske Tsjerken, aug. 2011, 1-5.

O. Vries, "De earste dûmny fan Kollumerlâns Westhoeke ûntdutsen?", Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland, 24-1-1979.

Foto's: Fotoarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

L.Muller